

Mətanət Ağasıyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin dissertantı
agasiyeva1983@gmail.com

Qantəmir nəsrinin sintaktik-üslubi xüsusiyyətləri

Açar sözlər: sintaksis, sual cümləsi, ara sözlər, ismi birləşmələr, həmçins xəbərlər

Ключевые слова: синтаксис, вопросительное предложение, вводные слова, однородные сказуемые

Key words: syntax, interrogative sentence, parenthesis, noun combinations, homogeneous predicative

Yazıcının fərdi yaradıcılıq üslubunun müəyyənlişməsində onun dilinin sintaksisi ən başlıca vasitədir. Eyni zamanda, yazıçı dilinin sintaksisinin müəyyənlişməsində onun mənsub olduğu bədii yaradıcılıq metodu da istiqamətverici funksiya daşıyır.

"Dil materialı məhz sintaksis vasitəsilə dinamika qazanır, nitqə çevrilir" [8,146]. Dil materiallarının nitqə çevrilməsi prosesi bədii yaradıcılıq müstəvisində müxtəlif sənətkarlarda fərqli şəkildə baş verir.

Qantəmir nəsrində sintaksisin sadəliyini şərtləndirən digər amil onun möv-zusudur. V.P.Belyanın yazır ki, "Bədii mətnin dili onun mövzusu, problemi və ideyası ilə bağlıdır. Məsələn, mövzu seçimi əsərin dil həcmi və ideyanın dil reallaşmasını müəyyənləşdirir...Mövzu həm də sintaktik konstruksiyaların seçimini müəyyənləşdirir" [1, 2].

Qantəmirin nəsr dilinin sintaktik üslubu da onun mənsub olduğu realist-satirik bədii yaradıcılıq metodunun müəyyənləşdirdiyi istiqamətdə formalaşmışdır. Məlumdur ki, realist-satirik üslubun sintaksisi, adətən, xalq danışığı dili üslubunda qurulur. Qantəmirin nəsr dili özünün xalq dili elementləri ilə zəngindir. Ümumiyyətlə, onun nəsr dilinin xalq danışığı ifadələri ilə zənginliyi bədii sintaksisini fərqləndirən vasitədir: *Beş manatı alıb qoydum cibimə. Bacım, anamın gözünü oğurlayıb, arağımı gətirdi. Çünki o bilir ki, mən vurmamış şəhərə çıxan deyiləm. Yumurta boyda bir qırmızı pamiqoru yarı bölüb üstünə bir çimdik duz səpdim. Arağı atdım, gözüüm yaşardı, lap ağızımı pörtlədi. Bir tikə çörəyi tutdum burnuma, pamiqoru da ötürdüm getdi* [7, 187].

Qantəmir yaradıcılığında mövzu-problem xalq məişətindən gəldiyindən onun məzmunu çoxqatlı sintaktik birləşmələr və çoxgedişli

cümlələr tələb etmir. Xalq məişəti problemlərinin zahiri sadəliyi həm də sintaksisin sadəliyini şərtlən-dirmişdir.

Yazıçı nəsr əsərlərinin bədii sintaksisini mümkün qədər ritmik qurmağa çalışmış, bunun üçün azsözlü cümlə tiplərindən istifadə etmişdir. Belə cümlələrə istər müəllif təhkiyəsində, istərsə də obrazların nitqində rast gəlirik.

Obraz nitqində:

-Xeyr, qardaş! Məndən başqa bir ağ çarşablı arvad da var. Evə getdi ki, qab gətirsin. Bax, qardaş! O... mənim dalımdır. Bir qoca arvad da mənim qabağında var. O da bu urusun dalıdır. Mən ondan dalıyam [7, 275].

Müəllif nitqində:

Demək, ağ çarşablı arvad bu imiş. Heç bəlkə, buraya gəlməyibdir. Özü də evdə çörək bişirir [7, 275].

Qantəmir yaradıcılığında xalq danışq dilinin mühüm əlamətlərindən biri də söz sırasıdır. Xəbərən önə keçməsi çox zaman müəllif təhkiyəsini canlı danışq dilinə yaxınlaşdırır: *Xülasə, gələk mətləb üstünə[7, 274].*

Çox vaxt Qantəmir nəsrində nağılvarı bir təhkiyə tərzinə rast gəlinir.

Adam da var, adam da. Kiminin dili var, qələmi yoxdur, kiminsə qələmi var, dili yoxdur. Və kiminin nə dili var, nə qələmi [7, 169].

Bu cümlələr gələcək hadisələrə maraqlı, sirli bir müqəddimə kimi çıxış edir.

Qantəmir nəsrində müşahidə olunan maraqlı məqamlardan biri də hökmün əksərən ismi xəbərlə ifadəsidir.

Amma o, məharətlidir, zəkidir, gözüaçıqdır, cəld və zirəkdir [7, 176].

Onun boyu azca uzun, şalvarı azca qalife, çənəsi azca yastı, bədəni azca arıqdır [7, 176].

Ümumiyyətlə, Qantəmirin yaradıcılığında həmciins xəbərlərə üstünlük veril-diyini müşahidə edirik. Onun əsərlərində ismi və feili xəbərlərin daha çox həmciinsləşdirildiyini görürük.

Sən xamsan, nabalədsən, bişməmişən [7, 176].

Kobudam, yonulmamışam, bəlkə doğrudur [7, 159].

Nəsr dilinin imkanları çərçivəsində nəsr dilinin poetik gücünü artırmağa çalışsan Qantəmir yaradıcılığında xəbərən bədii təkrirgeniş yer tutur. "Eyni sözlərin, ifadələrin əsərdə ustalıqla, şüurlu təkrarı təkrir adlanır. Təkrir lüzumsuz təkrardan fərqli olaraq, bədii əsəri mənaca daha da genişləndirir, onun dilini və üslubunu daha da qüvvətləndirir".

İşlər sürətlə dəyişir, Aybikə də dəyişir, onun fikri də dəyişir [7, 322].

Adam lap ürəkdən kommunist olsun, millətbaz olsun, idealist, sofiməzhəb olsun, şeyx olsun, peyğəmbər olsun, nə olur-olun, yenə Hacı Əliqulu ona lazım olur. 220

Nə isə qonaqların hamısıağillı idi, hamısının gözlərindən od yağırdı, hamısı ciddi bir mübahisəyə hazırlanıb gəlmişlər kimi görünürdü [7, 161].

Kitab şkafi hara, arvad hara, açarı hamama aparmaq hara? [7, 283].

Bu cümlələrdə *dəyişmək, olmaq, hamı, hara* sözlərinin təkrarı dilin bədiiliyini qüvvətləndirmişdir.

Ə.Dəmirçizadə “Gülmək və şarlatanlar” məqaləsində yazır: “Qantəmirin cümlələri heç də rus, fars dillərinin təsiri altında qalan yazıçıların cümlələrinə bənzəmir. Bu cümlə bugünkü canlı dilimizin doğma cümlələridir” [3, 40].

Qantəmir yaradıcılığında bədii dilin canlılığını təmin edən vasitələrdən biri də xalq danışığı dilindən gələn ara sözlərdir.

Nə başınızı ağrıdım, sudda, kooperativdə, divanxanada, ağsaqqal arasında, qoçular yanında, müəllimlər qurultayında hər yerdə kişi sözünü keçirməyə çalışırdı [7, 187].

O birindən Hindistanımı, İranımı, Misrimini, Əfqanımi, imam əzizidir, böhtan deyə bilmərəm, ancaq mən onu deyə bilərəm ki, mərhumun atdan məqsədi ingilis millətidir [7, 235].

Qantəmir nəsrinin sintaktik quruluşunun əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, hətta üçüncü şəxsin dilindən verilmiş müəllif təhkiyəsi də oxucu ilə söhbət tərzindədir. "Hacı Lələ" hekayəsindən bir parçaya diqqət edək: *Hacı Əliqulu, doğrudur, bir xarici ilə əl-ələgörüşəndə gəlib evdə əlini sabunla təmizlərdi, düzdür ki, xaricinin əlinə dəyən stəkanı yeddi dəfə suya çəkməmiş ağzına vurmazdı* [7, 221].

Müəllif fikrin ifadəsinə *doğrudur, düzdür* kimi ara sözlərin sintaktik vəzifəsini əlavə etməklə təhkiyənin söhbət şəklinə salmağa nail olmuşdur.

Qantəmir nəsrində bəzən təhkiyə sintaksisi öz yerini dramaturji sintaksisə verir. Yazıçı, adətən, obrazlar arasında söhbətin mübahisəli məqamlarının bədii dil həllini bu sintaksisdə qurur.

"Xanım Əminə" hekayəsində qadınlar arasında davanın kuliminasiya həddində müəllif bədii sintaksisin nəsr formasını dramaturji forma ilə əvəzləyir, qəhrəmanın hissələrini remarkada verir:

Xanım Əminə: - (Çox hiddətli). İt sənin ərindir, oğraş da...

İşçi qadın: -Sən özünsən ki, bunu ərindən çarşabınla gizlədirsən![7, 280].

"Kolxozıstan" povestində də biz bu xüsusiyyəti daha çox müşahidə edirik. Əsərin "İclas" hissəsində Zeynəblə Əbdülxalığın mübahisəsində bu daha aydın görünür.

Zeynəb xanım: - Bəzi yoldaşlar (!) (Əbdülxalığa işarədir) arteli belə başa düşmüşlər ki, guya bura müştərək bir baqqal dükanıdır, hər kəs nə qədər sərmayə qoysa, o qədər və o nisbətə qazanc almalıdır, əmək və zəhmət heç də nəzərə alınmamışdır [7, 89].

Qantəmirin üslubunda əsas xüsusiyyətlərdən biri də fikrin aydın, anlaşılıqly ifadəsidir. Fikrin daha obrazlı ifadəsini almaq üçün məsəllərə müraciət edən ədib onlardakı fikrin oxucular üçün kifayət qədər anlaşılıqly olmayacağını düşünərək, mürəkkəb cümlənin imkanlarından istifadə edərək fikrin izahını davam etdirir. Məsələn: *Yorğa Həşimin hamının boynunda haqqı var, rəhmətliyin bir əli su idi, bir əli od, hamının işinə yarayırdı [7, 317].*

Elmi ədəbiyyatlarda doğru olaraq qeyd olunur ki, "sintaktik kateqoriyaların üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs olunarkən onları qrammatik cəhətdən də təhlil etmək lazımdır. Bu zaman sintaktik vahidin üslubi-qrammatik əlamətləri birgə götürülür. Birgə izah olunan sintaktik vahidin iki vəzifəsi - üslubi və qrammatik vəzifəsi diqqətdə qalmalıdır" [6, 11].

Qantəmirin dilinin sintaksisində ismi birləşmələrin izafət tərkibləri ilə ifadəsinə də rast gəlirik. Yazıçının yaradıcılıq dövründə bu birləşmələr ədəbi dilimizdə əsasən özünü milli formalarda ifadə edirdi. Akademik T. Hacıyev bu sintaktik konstruksiyada dövrün ədəbi dil təmayülü haqqında yazır: "Bu zaman həm bədii, həm də elmi üslubların sintaksisində aparıcı istiqamət izafət tipli söz birləşmələrinin təcürbi olaraq işlənmədən, istehsaldan çıxmasını tələb edirdi. Beləliklə, milli ədəbi dil öz sintaksisini milli zəminə çatdırır, Azərbaycan ədəbi dilində izafətin son nəbzləri vurur, dilimizin sintaktik sistemində bu hadisə öz həyatının sonunu yaşayırdı" [4, 166].

Son nəbzini vuran bu sintaktik konstruksiyaya bəzən müəyyən üslubi məqsədlərlə, bəzən isə klassik dil ənənələrinin təsiri ilə müraciət etmişdir: *Heyəti-rəyasətə* elə qəribə təkliflər gəlib ki, bunları oxusanız, mat qalarsınız [7, 93]. Həzrət Adəmdən yetmiş min il əvvəl xəlq olunan bir mələikə *müsiyəti-Kərbala* üçün həmişə ağlayıb və bu çaylar onun göz yaşından əmələ gəlib [7, 169].

Heyəti-rəyasətə, müsiyəti-Kərbala izafət tərkibləri olub Azərbaycan türkcə-sində ikinci növ təyini söz birləşməsinin sintaktik quruluşuna uyğun gəlir.

Bir nüansa da diqqət edək ki, müasir Azərbaycan türkcəsində *heyəti-rəyasəti* anlayışı öz ifadə vasitəsini deyil, öz ifadə formasını dəyişmiş, belə

ki, leksemlər qalmış, şəkilçilər isə milliləşərək ikinci növ təyini söz birləşməsinə -"rəyasət heyəti" birləşməsinə yaratmışdır.

Həmin dövəmdə izafət birləşmələrinin daha çox mürəkkəb adların ifadəsi üçün işləndiyini müşahidə edirik. "Heyəti-rəyasət", "müsiabəti-Kərbala" və "cəmiyyəti-xeyriyyə" birləşmələri həm də mürəkkəb adlardır.

Ancaq Qantəmirin dilində izafət birləşmələrinə yalnız mürəkkəb ad şəklində rast gəlinməsi demək olmaz. Məsələn, bu cümləyə nəzər salaq: *Həbsdən azad olundu, bir qədər sonra vicudi-paki firqədənətamiz göründü* [7, 82].

Bu cümlədə *vicudi-paki* birləşməsi *pak vücud* birinci növ təyini söz birləşməsinin izafət konstruksiyasında ifadə olunmuş formasıdır.

Qantəmir dilində izafət birləşmələri mürəkkəb feilin tərəfləri kimi də çıxış edir. Məsələn: *Qadınlar məclisində qadın azadlığı haqqında məruzədə elani-eşq edən dərəcədə ləzzətli danışardı* [7, 199].

Fars dilinin bu sintaktik formasından Qantəmir nəsrində üslubi məqsədlərlə də istifadə olunmuşdur. "Dəfatirati-üzviyyə" hekayəsində bir qalaq saxta sənəd düzəltməklə ictimai qüsurlarını və əyri işlərini sığortalayan qəhrəmanın xarakterinin cizgilərini "dəfatirati-üzviyyə" izafət tərkibinin anlaşılmazlığında ifadə etmişdir.

"Hacı Lələ" hekayəsində isə müəllif izafət birləşməsinin nitqdə məqsəd-yönlülüyünü əsərin mövzusunə çevirib: *Bəzi şəxslər də buna "Hacı ağa" deyirlər. Bu sözün özündə bir ehtiram var. Möhtərəm şəxslərə həmişə ehtiram edərlər. Bu ehtiram bəzən mübaliğə vasitəsi ilə ifadə olunur. Məsələn, "Ağayi-Hacı Əliqulu ağa". Bu sözün ləzzətli bir başqadır! Bu ləzzəti hər adam anlamaz. Qələmdani-mələhəti anlamaq üçün bəzən ədiblik kifayət etməz*" [7, 220].

"Hacı ağa" və "Ağayi-Hacı Əliqulu ağa" birləşmələrində məzmun fərqlərinin "ləzzət"ini həm də onun sintaktik quruluşunun fərqi tamamlayır. Yazıçı hələ də şüurlarda fars dili ladlarına olan münasibətə istehza edir və onun bu istehzası sonrakı cümlədə qələmdani-mələhəti izafət tərkibində davam edir.

Qantəmir nəsrində sual cümlələrinin də üslubi imkanlarından istifadə olunmuşdur. "Bu sintaktik konstruksiyalar xüsusi üslubi priyom kimi, bədii əsərlərdə daha dərin ifadə üçün, oxucunun diqqətini bu və ya digər məsələyə, hadisəyə cəlb etmək, ona daha dərinə təsir etmək məqsədilə işlənir" [2, 31].

"Mirzə Aves" hekayəsinin əvvəlində yazıçı əsərin qəhrəmanına və gələcək hadisələrə oxucu diqqətini artırmaq üçün sual cümlələrindən

istifadə etmişdir. *Hekayəmizin başını M.Kəşaninin xatirat dəftərindən götürmüşəm. Kəşani kimdir? Xatirat dəftərində daha nə kimi şeylər yazılmışdır? O, Bakıya nə üçün gəlmişdi?*[7, 234]

Qantəmir nəsrinin sintaktik mənzərəsi üzərində aparılan araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olur ki, yazıçının nəsr dili sadə və çevik sintaksisə malikdir. Bu üslubda dilin leksik və morfoloji əlamətləri dinamik bir hərəkət qazanır. Onun nəsrində fikrin ifadəsi sintaktik konstruksiyaların dolanbaclarından keçmir. Xalq dilinin sintaksisinə əsaslanan Qantəmir yaradıcılığında fikir qısa, lakonik, sadə anlaşılıq sintaktik vahidlərlə ifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М., Изд-во МГУ, 1988
2. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar, B., “Nurlan”, 2008
3. Ədəbiyyat qəzeti, 1 mart 1935-ci il.
4. Hacıyev T. Satira dili. Bakı, ADU nəşri, 1975
5. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatının əsasları. Bakı, BDU nəşri, 1999
6. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi. // namizədlik disser.
7. Qantəmir. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1972
8. Sadiqova S. “Dəbistan” uşaq jurnalının dili. Namiz. dis., 1997

Матанат Агасиева

Стилистико-синтаксические особенности прозы Кантемира Резюме

В статье на первый план выдвигается изучение синтаксического стиля языка прозы Кантемира. Отличительным свойством художественного синтаксиса его прозы является изобилие выражений взятых из народного разговорного языка. Другим средством, обуславливающим простоту синтаксиса в прозе писателя, является тема его произведений. Язык произведений автора отличается своей народностью, не только за счет использования слов из простонародного языка, но и благодаря образу мышления писателя.

В работе исследуются синтаксические возможности вопросительных предложений, вводных слов, словосочетаний типа «существительное + существительное» и однородных сказуемых в прозе Кантемира.

Анализ синтаксической картины прозы Кантемира позволяет сделать вывод о том, что прозаический язык писателя обладает простым и подвижным синтаксисом. При таком стиле написания лексические и морфологические признаки языка приобретают динамическую подвижность. Выражение мысли в его прозе не проходит через лабиринт синтаксических конструкций.

В творчестве Кантемира, опирающегося на синтаксис народного языка, мысль выражается коротко, лаконично, с помощью простых, доступных для понимания синтаксических единиц.

Matanat Agasiyeva

The features of syntactical style of Gantemir's prose

Summary

Studying syntactical style of prose language of Gantemir stands in initial plan of the article. The literal syntax unlike means is his prose language with full of colloquial expressing. Another factor which simplified of syntax in writer's prose is his theme. In his activity the author language is not only become worldwide in regards of the words which come from colloquial speech, it also occurs writer's thinking style. Stylistic opportunities of interrogative sentences, parentheses, noun combinations, homogenous predicates in Gantemir's prose have been researched. According to the investigations on syntax view of Gantemir's prose we may come across that, writer's prose language has simple, and quick syntax. Lexical and morphological characteristics of the language in this style earns dynamic action. Expressing thoughts in his prose can not pass via syntactical construction. Based on colloquial syntax in Gantemir's activity the thought express with short, laconic, simple and comprehensive syntactical units.